



Modern Dünya Sistemi, 3. Cilt, Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılımının İkinci Evresi, 1730-1840,

Immanuel Wallerstein, (çev. Latif Boyacı).

İstanbul, Yarın Yayınları, 2011, 375 sayfa, ISBN: 605-4195-54-1.

Abdullah KÖKTÜRK*

Immanuel Wallerstein dört ciltlik *Modern Dünya Sistemi* kitaplarında dünyanın onaltıncı yüzyıldan başlayarak uluslararası işbölümü ile karakterize edilen bir ekonomik sistemi yaşadığını savunmaktadır. “Modern Dünya Sistem”in kökeni Wallerstein’a göre, onaltıncı

* Piri Reis Üniversitesi Öğretim Görevlisi, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Doktora Öğrencisi, akokturk@pirireis.edu.tr

yüzyılda Batı Avrupa’da yaşanan değişim ve dönüşümlerdir. Bu sistem temelde büyük değişiklikler yaşamadan günümüze kadar devam etmiştir. Sanıldığı gibi "kapitalist" olan devletler değil, sistemin kendisidir. Tek tek ülkeler, dünya-sistemi içinde belirli işlevleri yerine getirir. Uzun dönemli ekonomik, toplumsal ve ideolojik eğilimleri incelemeyen toplumsal gerçekliği anlamamız hayli zordur.

Daha önce incelenen birinci ciltte¹ Wallerstein’in uzun onaltıncı yüzyıl dediği 1450-1640 yılları arasında modern dünya sisteminin temel ekonomik ve siyasal kurumlarının oluşması hikâye edilmiştir. Daha sonra incelenen ikinci ciltte², 1600-1750 yılları arasında modern dünya sisteminin kapitalizme geçişte yaşadığı sıkıntılar anlatılmakta, bütünleşen dünya kapitalizminin bu sorunlara verdiği cevaplar araştırılmaktaydı.

Burada incelenecek üçüncü ciltte ise, sanayi devriminin üretim süreçlerine etkileri, İngiltere’nin modern üretim tekniklerini ve donanmasını kullanarak kurduğu hegemonya ve sebep-sonuçları ile Fransız devrimi analiz edilmektedir. Bu kitapta ayrıca Rusya, Hindistan ve Osmanlı imparatorluğu gibi ülkelerin modern dünya ekonomisine, yani dünya kapitalist sistemine katılmaları konu edilmektedir. Kitap, onsekizinci yüzyılın son evresinden başlayarak İspanya, Portekiz, İngiltere ve Fransa’nın Amerika kıtasından çekilmesinin incelenmesi ile son bulmaktadır.

Bu kitapta da son yüz sayfa kaynaklara ayrılmış ve nerdeyse her sayfanın yarısı dip notlardan oluşmaktadır. Eđer her dip notu okumaya kalkar iseniz, her Wallerstein kitabı gibi okumakta zorlanabilirsiniz. Benim tavsiyem zorunlu olmadıkça dip notlara dönmemenizdir. Zaten bilhassa araştırmacıların okuyacağı bir kitap olduğundan derinlemesine araştırdığınız ve ilgilendiğiniz bir konu ise ise dip not ve kaynaklara tekrar dönmeniz en doğru seçenek olacaktır.

Kitabın birinci bölümünün başlığı “Sanayi ve Burjuvazi”dir. Bu bölüm Sanayi devriminin nedenleri ve tanımlanması ile başlamakta ve devrimin ilk olarak İngiltere’de başlamasının sebepleri incelenmektedir. Wallerstein her zaman yaptığı gibi bir çok araştırmacının bu konudaki görüşlerini aktardıktan sonra, bunun sebeplerini; makineleşmeyi ve proleterleşmeyi sağlayan artan talep, makineleşmeyi mümkün kılan yeterli sermaye birikiminin bulunması,

¹ Abdullah Köktürk, Kitap İncelemesi, Modern Dünya Sistemi, 1. Cilt, Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl’da Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri, http://tarihkritik.com/pdf/sayi_1/sayi01_03_modern.pdf (27.03.2016)

² Abdullah Köktürk, Kitap İncelemesi, Modern Dünya Sistemi, 2. Cilt, Avrupa-Dünya Sisteminin Pekiştirilmesi ve Merkantelizm, 1600-1750, http://www.tarihkritik.com/pdf/sayi_2/sayi02_02_modern.pdf, (Erişim Tarihi: 27.03.2016)

demografik devrimi mümkün kılan ve toprak-kira ilişkilerinin gelişimini sağlayan tarım devrimi olarak izah etmektedir (s.16). Toprakların birleştirilerek küçük çiftçilerin toprağı terk etmesine neden olan “çitleme” uygulaması ve tarımdaki düzenlemeler ile köyden şehre/sanayiye işgücü kaydırılması, nüfus artışı, sanayi devrimine devletin yardımı da ayrı ayrı incelenmektedir (s. 25-30).

Üretim sürecinin zorlaması ile çırçır makinesi, mekik, iplik eğirme makinelerinden buhar makinelerine kadar çeşitli icatlarla tekstil endüstrisinde büyük gelişmeler yaşanmıştır. Yine demir ve çelik sanayindeki gelişmeler demiryollarının gelişimine, buhar kazanındaki gelişmeler de başta kömür olmak üzere enerji sektöründe gelişmelere yol açmıştır. Teknolojik gelişmeler bilhassa tekstil endüstrisinde dışarı iş verme sisteminin sona ermesine ve büyük fabrikaların kurulmasına yol açmıştır. Yine bu gelişmeler üretim ilişkilerinde büyük değişikliklere sebep olmuştur. Dış ticarete görülen ise hammadde ithalinin artması ve mamul mal ürünlerinin ihracı ve yeni pazarlar ihtiyacıdır (s. 34-39).

Wallerstein birinci bölümün sonunda Fransız Devrimini incelemeye başlar. Ona göre Fransız Devrimi “senyörlük sistemini ve feodal toplumun ayrıcalıklı sınıflarını ortadan kaldırması açısından burjuva, kapitalist toplumun gelişimine işaret eder” (s. 47). Ancak devrimi aristokratlar başlatmış ve halk tamamlamıştır. 1789’da burjuvazi halk güçlerinin desteğı ile liderliğı aristokrasiden almıştır (s. 49). Ancak Fransız Devrimindeki köylü ayaklanmalarının siyasi sonucu, “liberal parlamenter” bir rejimden çok merkezi ve bürokratik bir devlet olmuştur. (s. 61) Wallerstein’a göre; Fransız Devriminin burjuva devrim olarak görülmesinin bir nedeni de, Rus Devrimini proleter devrim olarak görebilmek içindir. Wallerstein, “Rus Devrimi’nin totaliter devrim görüntüsünü yok etmek için Fransız Devrimi’ne liberal bir devrim görüntüsü yaratmaya çalışmanın da bir anlamı olmadığına inanıyorum” diyerek Rus Devrimini suçlamayı da ihmal etmemektedir (s. 62). Wallerstein, Tocqueville’i de tanık göstererek Fransız Devriminin temel ekonomik ve siyasi dönüşüme işaret etmediğini belirtir. Ona göre; “Fransız Devrimi daha ziyade, kapitalist dünya ekonomisi açısından, ideolojik üst yapının sonunda ekonomik tabanı yakaladığı bir andı. Geçişin nedeni ya da gerçekleşme anı değil, onun nedeni idi” (s. 64).

İkinci bölüm “Merkezde Mücadele (1763-1815)” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde onsekizinci yüzyıl sonunda İngiltere’nin Fransa karşısında sağladığı rekabet üstünlüğü ve bunun nedenleri incelenmektedir. İngiliz sanayinin üretim maliyetleri 1790’dan sonra hızla düşmeye başlamıştır. Bunun bir sebebi, İngiltere’nin hammaddeyi Avrupa dışı koloni

pazarlarından çok ucuza sağlamasıdır (s.81). Fransız iç pazarının cazibesi de tam tersi olarak dış pazarda rekabet için teknolojik yeniliklerden uzak tutmuştur. Fransa'nın Amerikan Devrimini desteklemesi çok büyük maliyet getirmiş ve Fransız Devriminin sebeplerinden birini oluşturmuştur (s.91). Amerika'da savaşı kaybeden İngiltere ise bu sefer hiçbir yönetim gideri olmadan Amerikan ticaretini ele geçirmiş ve ekonomik olarak bu durumdan kazançlı çıkmıştır (s.94).

Fransa 1786'da İngiliz mamul maddelerinin etkisini küçümseyerek İngiltere'yi bir serbest ticaret antlaşması yapmaya ikna etmişti. Fransızlar şarap gibi tarım ürünleri, lüks kumaşlar, ipek, cam eşya ihraç edecek, buna karşı İngilizler kaba İngiliz pamuklusu, çanak çömlek satacaktı. Durum Fransızların beklediği gibi olmamış, İngilizler bir miktar daha fazla şarap almış ancak bu hiçbir zaman çok fazla olmamıştı. Ancak Fransız pazarı halkın çoğunun kullandığı İngiliz pamukluları ile dolmuş, Fransa'da yüzbinlerce işçi işsiz kalmıştır. 1789'a kadar fiyatlarındaki düşüşler sonucu şarap üreticileri alım güçlerinin yüzde kırkını yitirmişlerdi. Bunun yanında tahıl ve ekmek fiyatlarında oluşan yüksek fiyatlar da Wallerstein'e göre ihtilâli ateşleyen nedenlerden biri olmuştur (s. 105). 1786 antlaşması 1793 de Konvansiyon tarafından resmen reddedilmiştir (s. 110).

Wallerstein, Fransız ihtilâlinin bir "burjuva devrimi" olduğu konusundaki yorumlara eleştiri getiren A. Mathiez'e gönderme yapar. Mathiez, çalışmasında, 1789'da mutlak monarşinin gücünün zaten sınırlı olduğunu, senyörlerin kamusal bütün güçlerini devlete kaptırmış durumda olduklarını, serfliğin fiili olarak ortadan kalktığını, ticaret ve endüstri onsekizinci yüzyıl boyunca geliştiği için burjuvazinin de bildiğimizden daha az muhalif olduğunu savunmaktadır (s.113). Wallerstein bunun üzerine şu soruyu sorar; "o zaman Fransız Devrimi nedir?" (s. 123). İhtilal üç şeydir ona göre. Bir tanesi; İngiliz devletinin ekonomik hegemonyasına karşı Fransız devletini reformlara zorlamak için yapılan bilinçli bir girişimdir. Ancak bu reformlar hedefine ulaşamamış ve İngiliz liderliği artarak devam etmiştir. İkincisi; ihtilal modern dünya sistemi tarihinde ilk kez kamu düzeninin çökmesine yol açan sistem karşıtı (anti-kapitalist) koşulları ortaya çıkarmıştır. Ve daha sonraki sistem karşıtı hareketlerin manevi temeli olmuştur: Ancak bu, ihtilalin burjuva devrimi olduğunu değil, olmadığını gösterir. Üçüncü olarak; ihtilalin bir sonucu da feodal ideolojinin hala devam ettiği bir kapitalist dünya ekonomisinin feodalizm ile bağlarını koparması olmuştur. Ancak bu da, bir burjuva kapitalist devriminin başlangıcına değil, onun tam olarak olgunlaşmasına işaret eder (s. 124). İhtilalin ardından kilise mallarının kamulaştırılması

kilise mülkü olan binaların fabrikalara dönüştürülmesine yaradığı için Fransa'nın endüstrileşmesine katkıda bulunmuştur (s.128).

Napolyon dönemi, ihtilalin ardından başlamış olan korumacılık yasalarının korunduğu ve bunlara yenilerinin eklendiği bir dönemdir. Fransa'nın bu dönemdeki en büyük hedefi İngiltere'nin dünya hegemonyasını önlemek olmuştur. Bunu sağlamak için Avrupa'daki mamul malların çıkış noktalarını kapatmak ve İngiltere'nin hammadde ithalatını engellemek amaçlanmıştır (s.130). Ancak Napolyon Savaşlarının sona ermesi ile Fransa'nın planladığının aksine, İngiltere'nin dünya sistemi hegemonyasını ele aldığı görülmüştür. İngiltere 1783-1816 yılları arasında, Yeni Zelanda, Malta, Seylan. Mauritius adaları dâhil bilhassa Pasifik Okyanusu'nda birçok adayı ele geçirerek dünya gücünü pekiştirmiştir (s. 135).

Üçüncü bölüm dünya ekonomisinin periferisinde ve dış alanında bulunan Rusya (Avrupa bölgesi), Osmanlı İmparatorluğu (Rumeli, Anadolu, Suriye ve Mısır), Hindistan alt kıtası ve Batı Afrika'nın (kıyı bölgeleri) kapitalist dünya ekonomisinin üretim süreçlerine katılımı ile ilgilidir. İngiliz yönetimi altında Hindistan ondokuzuncu yüzyılın birinci yarısında indigo, ham ipek, pamuk ve afyon ihraç ediyordu. İlk iki ürün Avrupa'ya giderken, pamuk ve afyon Çin'e gidiyordu (s.154). Osmanlı İmparatorluğu ise 1750 dolaylarında dünya ekonomisi ile bütünleşmeye başlamıştır. Onsekizinci yüzyılın sonuna doğru Balkanlar Fransız pamuk endüstrisinin temel tedarikçisi durumuna gelmiş, ondokuzuncu yüzyılda Fransızların yerini İngiliz ve Avusturyalılar almaya başlamıştır. Ancak Amerikan ve Mısır pamuğunun rekabeti ile karşılaşan Anadolu pamuğunun rolü azalmaya başlamıştır. Rusya'nın Avrupa ile ticareti 1750-1850 yılları arasında çarpıcı bir yükseliş yaşamıştır. Genel hammadde ihracatçısı olan Rusya'nın ihraç malları Fransa tekstil sanayi için kendir ve ketendi. İngiliz teknolojisi çökertene kadar demir endüstrisi de önemli ihraç malları arasında yer almıştır. Daha sonra demirin yerini buğday alacaktır (s.155-156).

1761'de Fransızların Osmanlı İmparatorluğu'ndan ithal edilen pamuk ipliğine yüksek bir gümrük duvarı koyması Osmanlı genç sanayisi için sonun başlangıcı olmuştur. 1838 İngiliz Ticaret Antlaşmasının etkisi ile 1862'de Osmanlı artık bir imalat ülkesi değildir. Suriye'de ise imalat sanayinin çöküşü 1820'lerde başlamış ve 1840'larda Halep ve Şam'da süreç tamamlanmıştır. İngiliz antlaşması şartlarının dayatılması sonucu 1841'de Mısır'da fabrikalar çürümeye terk edilmiştir (s.166).

Onsekizinci yüzyılda Batı Afrika sanıldığı gibi aksine endüstriden yoksun değildi. 1750'den önce Gine'de yerel pamuklu kumaşlar İngiliz mamullerinin rekabetine direnebiliyordu. Batı Afrika'da tekstil yanında, demircilik ve demir dökümü on dokuzuncu yüzyılda Avrupa'dan gelen ithal ucuz ürünlerle yok edilmiştir (s.168).

İngiltere'nin dünya sistemi üzerinde hegemonya kurmasında kullandığı araçların anlaşılabilmesi açısından Çin ile yaptığı çay-pamuk-afyon ticareti (veya Hindistan-Çin-Britanya) üçgeninin incelenmesi önemlidir. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi Çin'den çay alıyor ve bunu gümüş ile ödüyordu. Bu alımlar bir ara o kadar arttı ki gümüş yetiştiremez oldu. İngilizler Avrupa'ya gönderilmesi çok ekonomik olmayan Hint pamuğunu Çin'e ihraç edip çay paralarını bu yolla ödeme yolunu buldular. Anacak Çin'in pamuk talebi daralınca İngilizler pamuğun yerine geçecek yeni bir ürün keşfettiler. Bengal'de yetişen Hint afyonu. Bir süre sonra Çin'in afyon ithalatı o kadar arttı ki İngilizlerin çay için ödediklerinin çok fazlası İngilizlere geri akmaya başladı. Bunun sonucu afyon savaşlarıdır (s.184-185).

Wallerstein bu bölümde ayrıca İslam dünyasında onsekizinci yüzyılda Sufi tarikatların dirilmesini de ele almaktadır. Bu dirilişin sebebi ona göre, Hıristiyan Avrupa yayılmacılığının neden olduğu tehdit hissi ile Moğol, Safevi ve Osmanlı İmparatorluklarının çöküş sürecidir (s. 185). Bölüm sonunda Osmanlı İmparatorluğunun reform hareketlerine rağmen çöküş süreci ile, Çar Peter (Petro) ve Çariçe II. Catherine (Katerina) dönemindeki Rus modernleşmesi analiz edilmektedir.

Üçüncü cildin "Yerleşimcilerin Amerika Kıtasındaki Sömürgelerden Çekilmesi" adını taşıyan son bölümü, İspanya, İngiltere, Portekiz ve Fransa'nın Amerika kıtasından çekilmelerinin öyküsüdür. Ondokuzuncu yüzyılın ortasında Amerika'nın yarısı Avrupa sömürgeleri, diğer yarısı ise kapitalist dünya-ekonomisinin dışında kalan bölgelerdir. Süreç içinde Amerika kıtasının dekolonizasyonu Avrupalı yerleşimcilerin himayesinde gerçekleşmiştir. Yine bu süreçte, sömürgeler bağımsız egemen devletlere dönüşmüş ve devletlerarası sistem yeniden şekillenmiştir. Bu dönüşümde Amerikalı yerliler ve siyahlar yeni egemen devletlerin çoğunda nüfusun büyük kısmını oluşturmalarına rağmen -Haiti hariç- dışarıda bırakılmışlardır.

Modern Dünya Sistemi kitaplarının bu incelediğimiz üçüncü cildinde İngiltere'de başlayan sanayi devrimi, Fransız İhtilâli ve İngiltere'nin hegemonya kurma süreci incelenmiştir. Wallerstein'ın de dediği gibi, onsekizinci yüzyılda ne sanayi devrimi, ne Fransız İhtilâli, ne de Amerika'daki bağımsızlık savaşı dünya kapitalist sistemine önemli meydan okumalar

değildi. Aksine bunlar sistemin daha da güçlenmesini temsil ediyorlardı. Halk güçleri baskı altına alınmış ve siyasi güçleri kısıtlanmıştı. On dokuzuncu yüzyılda bu güçlerin halefleri hatalarından ders çıkararak daha düzenli ve sistematik, tamamıyla yeni bir mücadele stratejisi oluşturacaklardır. Okumaya başladığımız dördüncü cilt 1789-1914 arasında bu mücadeleleri anlatmaktadır.